

AZ
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI
SZERKESZTI: RÉDEY TIVADAR

XI.

**BALASSA BÁLINT
ISTENES ÉNEKEINEK
ELSŐ KIADÁSA**

ÍRTA

VARJAS BÉLA

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ORSZ.
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai

című sorozatban eddig megjelent:

- I. **Hoffmann Edith:** A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai.
- II. **Gárdonyi Albert:** Régi pesti könyvkereskedők.
- III. **Goriupp Alisz:** A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1934.
- IV. **Iványi Béla:** Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331—1600.
- V. **Hubay Iлона:** Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek.
- VI. **Trócsányi Zoltán:** A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása.
- VII. **Szarvasi Margit:** Magánkönyvtárak a XVIII. században.
- VIII. **Kniezsa István:** Cirilbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása.
- IX. **Makkai László—M. Horváth Magda:** A magyar könyvgyűjtő kézikönyve.
- X. **Zolnai Klára:** Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. (Előké-születben.)

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

SZERKESZTI

RÉDEY TIVADAR

XI.

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

1940

BALASSA BÁLINT
ISTENES ÉNEKEINEK
ELSŐ KIADÁSA

IRTA

VARJAS BÉLA

OSZK

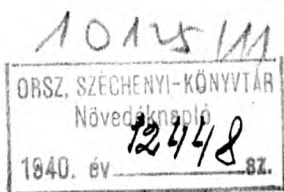
Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ORSZ.
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

Különlenyomat
a „Magyar Könyvszemle“ 1940. ápr.-jún. számából.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Felelős kiadó : Varjas Béla.

34.174. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

A marosvásárhelyi TELEKI-könyvtárban egy eddig ismeretlen, illusztrált BALASSA-kiadvány került a kezembe.* Szokatlan volt számomra a kis 12° kötet alakja, amely a régi BALASSA-kiadványok általános hosszúkás téglány formájától eltérően, szélesebb s így a nyomástükre is jóval nagyobb; de talán még nagyobb meglepetés volt, hogy a kötetet metszetek díszítik. Eddig ugyanis egyetlen illusztrált BALASSA-kiadványról volt tudomásunk, melyet azonban szakember még nem látott. Ezt az 1699. évi nagyszombati kiadványt DÉZSI LAJOS ismertette báró RADVÁNSZKY KÁLMÁN leírása szerint Balassa Bálint Minden Munkái című kiadványa bibliográfiai bevezetésében.¹ A leírás részben nyomdatechnikai okokból nem betűhű s így megbízhatóságához szó fér. Sőt illusztratív anyagának leírásába is több félreértésen alapuló hiba csúszott. Mindez éppen a TELEKI-könyvtár címlap-talan példánya alapján állapítható meg, amely természetesen nem azonos, de formailag és tartalmi szempontból igen közeli rokonságban van az 1699. évi nagyszombati kiadvánnyal. Minthogy pedig ez utóbbi az *Istenes énekek*nek nem eredeti összeállítása, hiszen címlapján arra hivatkozik, hogy — „A Bécsi első Editióbul most uijonnan ki-nyomtatattak“ — ez a körülmény önkéntelenül is a két kiadvány összefüggéseinek felkutatására indít. Jónak véltünk ennyit előrebecsátani, hogy némileg megokoljuk,

* Említi a TELEKI-könyvtár nyomtatott katalógusa IKTÁRI BETHLEN ZSUZSANNA könyvei között. (*Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szek Pars Tertia*,... Viennae, MDCCCXI. Typ. A. Pichler. p. 291.) — A kötet táblájának belső oldalán az egyesített TELEKI—BETHLEN exlibris, alatta 229. sz.

¹ BALASSA BÁLINT Minden Munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta DR. DÉZSI LAJOS. Budapest, 1923, Genius, 1. köt. CXXVII—CXXXIV. l. — Az említett nagyszombati kiadvány a BÁRÓ RADVÁNSZKY-család sajkókazai könyvtárának tulajdona.

miért látjuk szükségesnek az alábbiakban a TELEKI-könyvtár BALASSA-kötetének részletesebb s a nagyszombatival összehasonlító leírását.

Az *Istenes énekek* csonkán ránkmaradt képes kiadásának eléggé ép félbőrkötése a XVIII. század második felénél alig készülhetett régebben. Lapmérete 114×69 mm. Szedéstükre 96×55 mm.² Minthogy az első meglévő levél ívjelzése A_2 , elől tehát csak egy levele hiányozhat, amelynek rektóján a címlap állt, verzóján pedig valószínűleg ugyanaz a zsoltár-idézet és Dávid királyt ábrázoló fametszetű kép, amely a nagyszombati kiadás címlapjának hátán is található.³ Az A_2 levél rektóján már az énekek következnek, így hát ezeket sem ajánlás, sem bevezetés meg nem előzte.⁴ A lapszámozás az A_2 levél verzóján 2-vel kezdődik. Jelenlegi állapotában a kötet terjedelme: A_2 — B_5 B_8 — H_{12} levél, vagyis [1] 2—32, 37—190 számozott lap. Hiányzik a 33—36. l. (az ívközép B_6 — B_7 levele). A 190. l. Így őrszóval végződik, vagyis a kötet csonkán zárul. A hiányt legalább is egy ívnyinek gondolom, mivel az utolsó H ív teljes. Élőfej a 2—216. lapon BALASSA BALINT-NAK | ISTENES ENEKI. | ; a 127. számozatlan lapon nincs élőfej; a 128—190. lapon ISTENES | ENEKEK. | Az A_2 levél rektóján a címsorok közé a könyv valószínűleg XVII. századi tulajdonosa kétszer is odajegyezte nevét: *Bigaly András Borbely*. A 80. lap margóján kissé határozottabban ez a bejegyzés olvasható: *Bigaly András | Borbelyé ez a könyv* |.

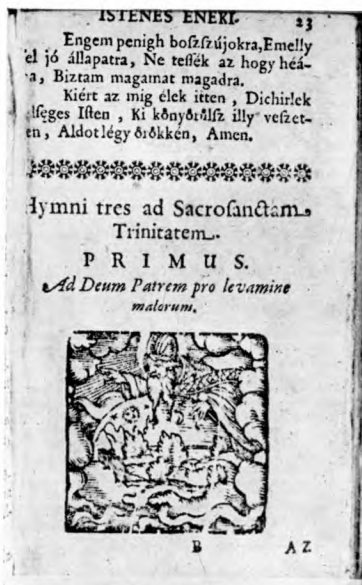
² Valószínű, hogy a nagyszombati kiadás is hasonlóan szélesebb méretű és nem keskeny téglány formájú, mint a szokványos BALASSA-kiadványok. RADVÁNSZKY leírásában ugyan csak annyit említ, hogy a kötet kis 12^0 alakú (márpedig a keskeny formájú kiadványok is 12^0 alakúak!), de az alább leírandó tipográfiai azonosságokból következtetni lehet a méretek azonosságára.

³ RADVÁNSZKY KÁLMÁN így írja le: PSAL. 150 | Dicsírvétek az Urat dobbal, és | az éneklő karban. | Alatta fametszet: imádkozó alak, balra mellette lant, felette felhőből kihajló angyal. A kép alatt: Minden Lélek dicsírje az | URAT. | Valószínűleg ugyanarról a Dávid királyt ábrázoló metszetről van szó, amely PÁZMÁNY PÉTER *Imádságoskönyvének* 1674. évi nagyszombati kiadása (RMK. I. 1171.) 328. lapján is megtalálható.

⁴ A nagyszombati kiadásban a címlevél után következő három számozatlan levélen BALASSA GÁBOR BÁRÓHOZ intézett latinnyelvű ajánlás olvasható, az énekek tehát az A_5 levélen kezdődnek. A latin ajánlást DÉZSI, RADVÁNSZKY másolata alapján, teljes egészében közli. Ld. i. h.

1. kép.

2. kép.

3. kép.

4. kép

Az Istenes Énekek bécsi kiadásának első lapja és illusztrációi.

5. kép.

6. kép.

7. kép.

8. kép.

Az Istenes Énekek bécsi kiadásának illusztrációi.

Az A₂ levél rektóján középben fent római számmal: I. | alatta fejléc többszörösen összetett stilizált levelekből, alatta: AZ TE-KINTETES | ES NAGYSAGOS. | GYARMATI | BALASSA BALINTNAK | ISTENES ENEKI. | ELSEO. | Mellyben azt mutattya meg, hogy | mindeneket Iften az emberekert teremtet, | es hogy femmi állandó ne legyen. | Levél- és virágdíszes kezdő: Világon égh alatt...⁵

3. 1. MAS. | Melyben bűne bochánattyáért kő- | nyörög. | BOcháfd meg Ur Iften...

6. 1. MAS. | Ebben-is könyörög bűne bochánattyáért, | és hálákat-is ád, hogy Iftenhez való megh | térefe által kedvet lelt Iftennél, s-az által | örök kárhozattól meg szabadt. | Bizonnyal ísméré raytam...

8. 1. MAS. | Még-is bővebb szóval kérleli Iften- | nek haragját. | OH én Iftenem...

10. 1. MAS. | Deo vitae mortisq, arbitro. | EX ODA. | Quem tu fumme DEUS femel | Placatus patrio lumine respicis, &c. | OH szent Iften... Az ének végén a 11. lapon apró záródísz.

⁵ Az alábbiakban ezentúl helyesírási és tipográfiai eltérésekre csak a lényegbevágó helyeken térek ki. Kétségtelen biztosságú összehasonlítás amúgyis lehetetlen, mert RADVÁNSZKY leírása nem teljesen pontos. Például a fejléceket, iniciálisokat, záróleveket, záródíszeket meg sem említi, holott nem valószínű, hogy ezek a nagyszombati kiadványból hiányoznának, minthogy a két kiadás énekei a 120. lapig — amennyire ez a leírásból megállapítható — tartalmilag és tipográfiailag lényegében megegyeznek: a szedéstükör, sormetszet, képek elhelyezése azonos. De hogy a két kiadás nem ugyanarról a szedésről készült, azt kétségtelennek tekinthetjük. A nagyszombati kiadás egyetlen példányához egyévi várakozás után sem sikerült ugyan hozzáférnünk, így tehát a két kiadás betűtípusának egyező vagy eltérő voltát nem tudjuk megállapítani, RADVÁNSZKY KÁLMÁN leírásával összevetve azonban a helyesírási és tipográfiai eltéréseket a következőkben összegezhethetjük. A *cs* jele a TELEKI-könyvtár példányában következetesen *ch*, a nagyszombatiban keverten néha *ch*, de gyakrabban *cs*. Sokszor találunk a nagyszombatiban diakritikus jelet ott, ahol a TELEKI-példányban nincs, vagy megfordítva. Az énekek 1. lapjának második sorában pl. az *ES* helyett *ÉS* áll; ugyancsak hiányzik több helyen a szóvégi néma *h*, pl. az első ének második szava *égh*, a nagyszombatiban: *ég*. Vagy pl. az 50. lapon *alkolmatojságért* helyett *alkalmatojságért* áll. A központosításban is eltérések mutatkoznak, s a nagyszombati kiadásban teljesen következetlenül az énekek első szavának második betűje hol verzális, hol nem. Mindezekre természetesen a felsoroltakon kívül még számos példát említhetnénk. A rengeteg apró eltérés közül mégsem tekinthetjük valamennyit RADVÁNSZKY másolási tévedésének. Itt két, időben különböző szedésről, vagyis két különböző kiadásról van szó, amelyek közül már csak helyesírási szempontból is a TELEKI-könyvtár példánya a régibb.

12. l. MAS. | Kőnyörög Istennek, hogy buydofáfában | vi-
fellye kegyelmefen gondgyát, s-terjesztse- | is reá újob áldását. |
KEgyelmes Isten ...

13. l. MAS. | Ebben-is kőnyörög Istennek, okát ad- | ván,
miert próbállya s-fuýtollja Isten | az ő hiveit. | LEgyen jó idő
chak ...

14. l. MAS. | OH ki kőfőn futok lelkem orvosához, | ...

15. l. MAS. | AZ Ur az Egben mint Király székben | ...

16. l. MAS. | ADgy már chendefféget lelki békeffé- | get ...

17. l. MAS. | OH kegyelmes Isten néz szépen rám | ...

18. l. MAS. | Pij ducis pium votum. | Jőy mellém szent
Isten ...

20. l. Ejufdem generis. | EGYedül te benned ...

20. l. MAS. | Haboruit, fziye faydalmát számlál- | ván, kéri
Istent, hogy kétfegben efestől | oltalmazza. | LElkemnek hozzád
való buzgó kiál- | táfa ...

22. l. MAS. | OH én kegyelmes ISTENEM, ...

23. l. Egy sor szegfű-szirmos elválasztó dísz, alatta: Hymni
tres ad Sacrofanctam | Trinitatem. | PRIMUS. | Ad Deum Pat-
rem pro levamine | malorum. | Alatta 39×39 mm-es fametszet.
A világ teremtését ábrázoló kép. Felhők közül az Atyaisten hajol
ki. Fején zsidó papi süveg. Az Atyaisten alatt a nap, hold és
csillagok, legalul a föld színe látszik: dombok, fák bokrok.⁶
A vers maga a következő lapon kezdődik.

24. l. AZ szent Háromfágnak első füzeméye, | ... A vers
után a következő 25. lapon két sorban virág-záródísz.

26. l. Egy sor fekvő levéldísz, alatta: HYMNVS SECVN-
DVS. | Ad Deum Filium, pro impetranda mi- | litari virtute. |
Alatta 58×49 mm-es fametszet. Felhőktől koszorúzva Jézus tel-
jes alakját sugárkéve veszi körül, baljában országalmát tart,
jobbja kitarva két nyújtott ujjal. A kép aláírása: SALVATOR
MUNDI | A metszet alatt: AZ szent Háromfágnak kinek imád- |
koznak ... A himnusz végén a 28. lapon kétsorban kettős ösz-
szetételű stilizált liliomos záródísz.

29. l. Főnt egy sor kettős összetételű stilizált virágdísz,
alatta: HYMNVS TERTIVS. | Ad spiritum Sanctum, pro felice |
conjugio. | Alatta a Szentlélek eljövetelét ábrázoló 53×32 mm-es
fametszet. Középen Szűz Mária ülő alakja. Tőle jobbra és balra
két-két apostol ugyancsak ülő helyzetben, a háttérben pedig
jobbról is balról is három-három álló apostol. Fejük felett láng-
nyelv. A kép középső felső részén dicsfényövezetten a Szent-
lélek galamb alakjában. A kép alatt: AZ szent Háromfágnak
harmadik fze- | méye ... A himnusz után a 30. lapon makkos
záródísz.

31. l. MAS. | Szep Kőnyörgés. | NInch már hová lennem
keyyelmes | ... [Így, két y y-al!] Az ének után makkos záródísz.

⁶ RADVÁNSZKY így írja le: „fellegekből kinéző, dicsfényövezte, Istent
ábrázoló szakállas alak“.

32. l. MAS. | Pfalmus XXVII. | AZ én jó Istenem ha gyer-
tyám nékem | ... A zsoltár ugyanezen lapon: Könyörűly én ray- |
szavakkal végződik. Örészó: tam. A következő 33–36. lap
hiányzik.

37. l. versszak közepén kezdődik: fogyhatatlan hitem, Le-
gyen erős lelkem. | E soron kívül még öt versszak, alatta: MAS. |
Pfalmus CXLVIII. | MENnyei feregek, bóldogh tilfza lel- |
kek...

39. l. Idem Pfalmus, incerto authore. | DIchőült helyeken
mennyei Paradi- | chomban...

41. l. MAS. | Iftennek áldáfáért való Könyörgés. | ALdgy
meg minnket Vr Iften az te jó | ...

42. l. MAS. | Ebben az Noé bárkájából el repült Ga- | lamb
állapattyahoz hasonlítván állápattyát, | kéri ISTENT, hogy éle-
tének fűrű nagy ve- | szélyben oncha-reá kedvét s-áldáfának
bár- | kájában való be fogadáfával, menche meg | fok kifirtet-
től fejét. | SEgélly meg engemet én édes Istenem, | ... Az ének
után a 44. lapon záródisz, ld. a 2. ábrát.

45. l. Egy sor kettős összetételű stilizált liliomos fejléc alatt:
Halála előt való beteghfégében ezt az | 50. Pfalmuít fordította. |
Alatta pietát ábrázoló 63'5×47 mm-es fametszet. A feszület tö-
vében ülő Mária Jézus holttestével. Jobb oldalt egy fának szá-
raz ágai látszanak. A kép alatt: VEgtelen irgalmú O te nagy
hatalmú | ...

48. l. Eddig az Pfalmusból, s-ez immár | Poética Inventio. |
MInt álgyú golyóbis... A zsoltár után a 49. lapon makkos
záródisz.

50. l. NOTA BENE. | Ez ötvenedik pfalmus; mivelhogy |
fzent David Kiralynak az hét peniten- | tia tarto Soltári közzül
eggyik: Jó és | heles alkolmatofságért, az több pfalmu- | fokis,
mellyek hasonló verfek modgyára | fordittattanak ide helyhez- |
tettének. | Alatta záródisz, ld. az 1. ábrát.

1. ábra. Záródisz az Istenes Énekek
bécsi kiadásának 50. lapjáról.

51. l. Két sorban arabeszkos fejléc, alatta: KEOVETKEZIK | SZENT DAVID PENI- | TENTIA TARTO SOL- | TARA. Alatta 42'5×32 mm-es fametszet, amely talán Remete Szent Pált ábrázolja. A szent egy lombos fa előtt térdel, jobbájában feszülettel, feje felett glória. A kép háttérében jobbra a remetelak, fölötte egy repülő madár.⁷ A kép alatt: Meg ne emlekezzél Uram vét- | keinkről, sem az mi Atyáink vét- | keiről: és boízfút ne állj rajtunk | bűneinkért. |

52. l. VI. Sóltár. | MEg ne fedgy engemet Uram,...

53. l. XXXI. Sóltár. | BOLDogok à kiknek undok vétkeinek | ...

54. l. XXXVII. Sóltár. | MEg ne fedgy engemet, Uram,...

56. l. L. Sóltár. | VEgtelen irgalmú, óh te nagy hatal- | mű...

58. l. CL. Sóltár. | VRam, hald-meg fzómat: nézd nagy | ...

60. l. CXXIX. Sóltár. | SOK háboruságban, fzivem nagy bánat | ban ...

61. l. CXLII. Sóltár. | HAjch-meg fűleidet, kérem Felső- | det ...

63. l. Fejléc egy sor kettős összetételű levéldísz, alatta: Bűnnek bochánattyáért. | Alatta Mária Magdolnát ábrázoló 35×31 mm-es fametszet. A kép jobbfelében sziklarészlet. Mária Magdolna egy feszület előtt térdel, kibontott hajjal feje fölött glóriával. Előtte a földön virga és korbács. A kép baloldalán domb-részlet rajta elszáradt fatörzs, a háttérben dombok.⁸ A kép alatt: OH szép drága Zalogh igaz fényes | ... A 68. lapon ugyanaz a záródísz, mint a 31. lapon, alatta középen két sor szekfűből álló záróléc.

69. l. Egy sor kettős összetételű stilizált virágokból álló fejléc alatt: Mellyet irt jó ki muláféért. Alatta 58×45'5 mm-es fametszet, amely boltozatos fülkében egy kőkockán halálfejet ábrázol. A koponya alatt keresztbe tett csontok, tőle balra elszáradt galy, jobbra virág. A kép felső részén MEMENTO MORI, a metszet alsó felében pedig egy szalagon MEMORARE NOVISSIMA felírás olvasható. A kép alatt: EGekben lakozó szent-féges három- | fág ...

73. l. Egy sor szegfűszirmos fejléc alatt: IGEN SZEP ENKE EZ | két fzőnak bötűjéből álván. | Ferendum & Sperandum, Autore in- | certo. | Alatta 59×48 mm-es fametszet. A feszület előtt ballábbal előrelépő szétfárt karú ruhátlan Krisztus, feje körül dicsfénnnyel, homlokán töviskoronával. Mögötte a spongyát tartó rúd és lándzsa keresztben a feszületnek támasztva. A kereszt

⁷ RADVÁNSZKY így írja le: „jobbájában keresztet tartó alak“.

⁸ Ezt a metszetet RADVÁNSZKY egészen tévesen „kibontott hajú futó női alak“-nak írja le. Lehetetlen, hogy itt két különböző metszetről legyen szó. A valóság az, hogy a kép kissé elmosódott, a feszület, virga és korbács alig észrevehető s a félig jobbra forduló, térdeplő Magdolnában a felületes szemlélő talán valóban „futó női alak“-ot láthat.

jobb ágán egy virgács, a bal ágán pedig egy négyágú szöges ostor függ. A kép alján MISERERE NOBIS felírás olvasható. A metszet alatt: FÖro az fzerenche mit bizunk ő ben- | ne... Az ének végén a 77. lapon ugyanaz a záródísz, mint a 44. lapon. ld. az 1. ábrát.

2. ábra. Záródísz az Istenes Énekek bécsi kiadásának 77. lapjáról.

78. l. Egy sor kettős összetételű liliomos fejléc alatt: Alia incerto Autore. ! Alatta 48×37 mm-es fametszet. A kép jobb oldalán a prédikáló Krisztus látható, baloldalt hét tanítvány térdel, fölöttük felhők közül az Atyaisten hajol ki. Krisztus és a tanítványok között a háttérben hegyek és egy város tornyai tűnnek elő. A kép alatt: SVblimi te Pater aethere | ... Az első ének a kötetben, amely verssorok szerint van tördelve.

80. l. Az előbbi ének latin szövegének utolsó szakasza után stilizált levelekből álló egysoros záróléc következik, alatta: Azon Magyaról. | Utána 39×39 mm-es fametszet. A kép közepén a keresztre feszített Jézus, tőle balra Szűz Mária, jobbra pedig Szent János evangelista áll. A kereszt lábánál halálfej, a kép háttérében bokrok és fák, baloldalt egy épület tornya látszik. A metszet alatt: SZegény fejem Uramhoz óhayt, Tőre- | delmes... Az ének után a 82. lapon ugyanaz a záródísz mint a 44. lapon, ld. a 2. ábrát.

83. l. Egy sor virágos fejléc alatt: MAS. | Az Tatárok bé jövée, és az Nagyfá- | gos BALASSI FERENCZNEK halála | irattatik megh. | Alatta 63'5×47 mm-es fametszet. A háttérben egy csarnok boltozatos kapuja, elől Szent László király páncélba öltözve, fején korona, balvállán bárd, balra tőle a földön hanyatt fekvő halott íjjas harcos. A kép alján ez a felírás olvasható: S. LADISLAVS. R. A metszet alatt: PALLAS nem nyughaték ő követét | ...

85. l. MAS. | DIANA. az Vadárfáznak Iften | Afzfzonya BALASSI FERENCZNEK | halálát halván, Delos szigetéből ki jő az | Nyírféghre, fir, rettenetes átkokkal illetve | az földet, kefergi az UR-fának halálát, ki- | hez Mars az hadakozásnak Ifteneis alá ér- | kezven az Eghből, Dianának keferűségét | euy-

hiti szavával, fok okokból mutatván | meg, hogy dichófféges
halálának böchületi | érdemével fellyül multa az URfi az em- |
berek kefergését, kit Phoebus-is vagy Apollo | bizonyítván az
UR-fiak felől való ISTEN | végezelet hozza közben, hogy jószá-
gos che- | lekedetinek érdeméért, régi mennyei vé- | gezésből
rendeltetnenek az halálra, melly | által az Istenek gyülekezeti
tárfalágában | foglaltatnak bé, mivelhogy az emberi ren- | det,
és az földi lakáft, érdemekkel fellyül múlták volna. | DElos
fzigetéből az minap Diana, | ...

89. 1. MAS. | Az mely Mufák (tudni illik az tudo- | mánnak
kilencz Isten Afzfzonyi, Clio, Cal- | liope, Urania, Polyhymnia,
Terpfihore, | Thalia, Euterpe, Melpomene, Erato f- | Apollo) az
Baláfsiak koporfoját őrzik, azok- | nak az koporfo látogato
emberekhez való | szavok: Clio felel penigh mindennek, az | ki
oda megyen az többi képében, Melly Mú- | faktól az felfő ének-
nek utólfő verleben tött emlekezetet Phoebus. | KERdhedd az
koporfót, miért illy szo- | ros ...

90. 1. MAS. | Deploratio Fratrum Balafsiorum. | CHudálható
nagy dolog, | ... Eddig ez a második ének, amely verssorok
szerint van tördelve. A 94. lapon az ének után kígyóvonalas
záródisz, alatta stilizált virágkeretben ez a szó: MAS.

95. 1. Két sor szegfűvirágos fejléc alatt: AZ NAGYSAGOS
ES | Tekintetes Gyarmati BALASSA | BALINTNAK Efsztergam
alá | való kézfűleti, s-imádfága: mit példá- | zott legyen az ő
verfelyes kamukából | chináltatott záfzlója, kinn Hárfával |
Dávid Király vagyon térden le teleped- | ve, őszve fogot, s-fel
emelt kézzel ir- | va: Az Nemzetes és vitézlő RI- | MAI JANOS
által, az mint az | verlek fejéből megh teczik holott | ez vagyon: |
Balaffios fratres Rimai decorat. | E szöveg alatt három sor
stilizált liliomos záróléc.

96. 1. Dávid királyt ábrázoló 59×48 mm-es fametszet.⁹ A képen
jobbaldalt egy lombos fa tövében térdel Szent Dávid szétter-
jesztett karral. Vállán prémgallér, fején korona glóriával öve-
zetten. A földön előtte hárfa, jogar és egy nyitott könyv.
A háttérben egy fallal körülvett város látszik. A metszet bal
felső részén fellegek közül az Atyaisten hajol ki, feje körül
háromszög, jobbkezeiben országalma. A kép alatt: BOcháfd szent
lelketet Eghből Ur Iften | ...

⁹ RADVÁNSZKY KÁLMÁN ezt a metszetet egyszerűen így írja le: „a szöveg-
ben az előző lapon leírt zászló Dávid királlyal“. Nem valószínű, hogy a nagy-
szombati kiadás metszete különbözne az általunk alább leírandó, Dávid királyt
ábrázoló képtől. Ez a metszet azonban egyáltalán nem „zászló Dávid király-
lyal“, hanem csak Dávid királyt feltüntető kép. Az ábrázolás sem olyan, mint
„a szövegben az előző lapon leírt“ Dávid királyé — miként ezt RADVÁNSZKY
megjegyzí —, mert hiszen nem „összefogott és felemelt kézzel“ térdel előt-
tünk. RADVÁNSZKY a leírást és a metszetet valószínűleg nem vetette össze
pontosan.

101. l. MAS. | Az Oftromra menvén penigh, Pallas- | hoz futamodik fietfeggel, s-efedezik azon, | hogy ötet, az oftromkor febefiche halálofan, | kivel jó hírt, s-nevet hozván reá, ez föld- | nek színeről életét az égben emellye, és ren- | dekben helyezettvén halhatatlanná-is | tegye, s így szól: | BALASSI BALINT. | HAD vezérlő Pallas ...

103. l. MAS. | Meg febefsedvén s-halálához közel lé- | vén, házájának, baráttjának és az őchenek | szól Istennek könyörög- | vőgvén, lelkét kezé- | ben ajánlya. | IM hol édes hazám ez az jele hogy |...

106. l. MAS. | Ad notam: Meg-fzabadulván. | SZánnya az Ur Iften hiveinek romlá- | lát... Ez az egyetlen ének, amelynek nótajelzése van.

113. l. MAS. | PSALMUS XLIV. | NAgy keferves fzível könyörgének az |... A zsoltár után a 119. lapon ugyanaz a makkos záródísz, mint a 31. lapon.

120. l. Két sorban stilizált virágokból álló fejléc, alatta: MAS. | Ez után ugyanaz a Krisztust ábrázoló fametszet követ- | kezik, mint amelyet már a 73. lap ismertetésénél leírtunk. A kép alatt: KEönyörűlly én raytam Ur Iften f-ir- | galmaz...¹⁰

124. l. MAS. | KIáltok hozzád mélyfégből, Uram |...

125. l. MAS. | REMénfégem te légy nekém,... Az ének után a 126. lapon két sor szegfűvirágos záróléc.¹¹

127. l. A lap alsó részén kétsoros, különben egysoros össze- | tett liliomos keretben a következő előzéklap: KEOVETKEZ- | NEK | Máfoktúl fízerzett | Iftenes és aétatos | énekes formán valo | fízerzett dichiretek és | könyörgéfek. | Stilizált virág- és levéldísz alatt: Omnis spiritus lau- | det Dominum. |

128. l. Egysoros stilizált levelekből álló fejléc alatt: Iften- | kez való efedezéffel kegyelem | kérés. | V. M. | Alatta 59×48 mm-es fametszet. A töviskoszorús, dicsfényövezett Krisztus bal- | kezével a keresztfát tartja, jobbkeze kitérve, oldalsebéből pedig vér ömlik egy kehelybe. A metszet alsó részén PRECIUM REDEMPTIONIS. felirat olvasható. A kép alatt: HOzzám régen békélt, s' jó kedvedből |...¹² Ez a harmadik verssorok szerint

¹⁰ A 120. laptól kezdve a TELEKI-könyvtár példánya erősen eltér az 1699. évi nagyszombati kiadástól. Ez utóbbiban a *Könyörűlly énraytam...* kezdetű ének előtt hiányzik az említett, Krisztust ábrázoló fametszet. De a 124. és 125. lapon itt is ugyanazok az énekek állnak, mint a TELEKI-könyvtár példányában.

¹¹ A TELEKI-könyvtár példányában a 126. lapon a BALASSA-énekek sora lezárul. A nagyszombati kiadásban azonban a 126—133. lapon még a *Pusztában zsidókat, Segély meg engemet, Aldott szép pünkösödnék, Vitézek mi lebet, Oh én édes hazám* kezdetű énekek következnek, amelyek közül a TELEKI-könyvtárban őrzött BALASSA-kiadásban egyik sem jelent meg.

¹² Az 1699. évi nagyszombati kiadásban sem ez az ének, sem a leírt metszet nem jelent meg.

tördelt ének. Utolsó szakasza után a 131. lapon szalagmintás záródísz. ld. a 3. ábrát.

3. ábra. Záródísz az Istenes Énekek bécsi kiadásának 131. lapjáról.

132. l. Stilizált levelekből összeillesztett kétsoros fejléc alatt: MAS. | Paenitentiára való. | Alatta ugyanaz a Mária Magdolnát ábrázoló metszet, mint amelyet már a 63. lap leírásánál ismerttünk. A kép alatt: MENNYEI nagy Felfégh, kit rettegh föld |...¹³ Az ének verssorok szerint tördelt, végén a 135. lapon ugyanaz a makkos záródísz, mint a 30. lapon.

136. l. Minden-napi könyörgése Lelkemnek. | Alatta 43'5×32 mm-es fametszet, amely a dicsfényövezett párnán ülő gyermek Jézust ábrázolja, amint jobbvállához támasztva a keresztfát tartja. Minthogy e lap közepéről kb. egy cm. széles csík kiszakadt, a metszet alsó részén lévő feliratból csak a JESU szó olvasható el. A kép alatt: MInden-nap jó reggel, ferényen s' jó |...¹⁴ A verssorok szerint tördelt ének végén a 139. lapon ugyanaz a záródísz látható, mint a 44. lapon, ld. a 2. ábrát.

140. l. Stilizált virágkeretben ez a cím: Paenitentiára indúlt fziveknek | könyörgefe. | Alatta ugyanaz a Remete Szent Pált ábrázoló fametszet, mint az 51. lapon. A kép alatt: MELységes fetétfégh, környűl vett fok |...¹⁵ Az ének verssorok szerint tördelt.

144. l. Két sorban liliomos elválasztó lé, alatta: MAS. | Paenitentiára való könyörgés és kegye- | lem kérés. | Alatta ugyanaz a Krisztust ábrázoló fametszet, mint a 128. lapon. A kép alatt: MULlyék el Ur Iften rólam te nagy hara- | god, ...¹⁶ Verssorok szerint tördelt ének.

¹³ A nagyszombati kiadásban ez az ének nincs meg.

¹⁴ Sem a metszet, sem az ének nem jelent meg a nagyszombati kiadásban. Ehelyett az 1699. évi kiadás 134. lapján: KÖVETKEZNEK | Más Authorkból | öszve szedegetett egy nehány | szép Istenes ENEKEK. | Bünbocsá- natért Sz. Ts. M. | IFiuságom vétke gyakran jut eszem- | be... kezdetű ének következik, amely viszont a mi kiadásunkban nincs meg.

¹⁵ A nagyszombati kiadásban ez az ének nem jelent meg. Helyette a 140. lapon a *Bün testéből s tömlőcéből* kezdetű ének következik, amely viszont a mi kiadásunkban nincs meg.

¹⁶ A nagyszombati kiadásban ez az ének sem jelent meg. Helyette a 143. lapon *Könyvem forrása, áradása*, a 145. lapon pedig *Eljő még az idő* kezdetű ének áll, amelyek viszont a mi kiadásunkban ismeretlenek.

9. kép.

10. kép.

11. kép.

12. kép.

Az Istenes Énekek bécsi kiadásának illusztrációi.

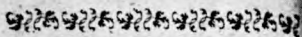

B Óháfád szent lelkedet Eghból! Ut ístea mellém, Ki vezérlyen, f-gonoszt ne hadgyon jöni felém, Félelmem ne légyen általmában vegyen, f-hozzon, sz: szívet belém.

Az te jó voltod-ért távoztál el
vétkemet, Ojjam magam tőle, s-gyölöl-
lyem mint mérgemet, Ne vésd el előled,
s-el se ősz mellőled, hald kegyetlen ké-
reimet.

Litt.

13. kép.

Istenhez való esedezéssel kegyelem
kerés.

V. M.

PRECIVM REDEMPTIONIS.

H Ozzám régen békélt, s' jó kedvedből
megh tért,
Kegyes Isten tekinch megh,

Látod

14. kép.

Minden-napi könyörgése Lelkemnek.

Minden-nap jó reggel, serényen s jó kedvel,

Hogy te hozzád feol kellyek,
 Ur Isten víg szívét, hálá adót, s' hívet
 Adgy hogy kedvedre élylek,
 Mindenben félylelek, s' igen szírefélek
 Rút bünt én el kerüllyek.

A Z én hivatalom, kiben ma foglalom
Magam, legyen szerencsés,
Te Nevemben kezdem, ki kezedből vezzem
Engedd hogy idyőtléges

Legyen

15. *kép.*

Ninch senki feledett, az kiket teremtet
Van gongya minden testre.

*Az irgalmas kedven széplőtelen szép
szűz MARIAHOZ.*

Monstra te esse Matrem

O Dichőült szép kincsh kiből gyarlólag
S' nem is férhet létettség (ninc
Jesse

16. kép.

Az Istenes Énekek bécsi kiadásának illusztrációi.

148. l. MAS. | Virágkeretben ez a cím: Könyörgésre való kefzület azonn | törödelemmel. | Alatta: KIáltok míg élek, bűnöm-ből föl kelek | ...¹⁷ Verssorok szerint tördelt ének.

151. l. MAS. | Virágkeretben ez a cím: Hogy Isten flegén-fégemben ne | feledgyen. | Alatta: BUfúlt életemnek szumorú fzivemnek | ...¹⁸ Verssorok szerint tördelt ének.

154. l. MAS. | Ifmet, maga vigafztaláfára, az el | hagyott állapotban. | VIfeld békefféggel, s' kegyes chendef- | (féggel ...¹⁹ Verssorok szerint tördelt ének.

158. l. Szegfűszirmos elvlasztó léce alatt: Az irgalmas kedve fzeplőtelen szép füz MARIAHOZ. | Alatta 59×45 mm-es fametszet, amely Szűz Máriát ábrázolja balkarján a gyermek Jézussal. A mellképet dicsfény veszi körül, alul felhőkből a holdsarló két ága tűnik elő. A metszet alsó részén ez a fölírás olvasható: Monftra te effe Matrem. A kép alatt: O Dichőült szép kinch kibén gyarlófág | (ninch ...²⁰ A verssorok szerint tördelt ének végén a 160. lapon ugyanaz a kígyóvonalas záródísz, mint a 94. lapon.

161. l. Két sor arabeszkes fejléc alatt: Az irgalmas nagy füzzhöz, az Isten- | nek szent Annjához. | Alatta 45×36 mm-es fametszet, amely Máriát ábrázolja a gyermek Jézussal, aki Mária jobbán felhőkön nyugvó holdsarlón áll. A kép alatt: IDvöz légy bldog füz, ...²¹ Verssorok szerint tördelt ének.

165. l. Egy sor elvlasztó virágdísz alatt: MAS. | Azon fze Szűzhöz. | Alatta 31×32 mm-es fametszet, amely Máriát ábrázolja balkarján a gyermek Jézussal. A mellkép kerete köralakú babérkoszorú, négy sarokképző szalagdísszal. A metszet alatt: IStennek szent Anyja látod fzivem ...²² A verssorok szerint tördelt ének végén a 168. lapon ugyanaz a záródísz, mint az 50. lapon, ld. az 1. ábrát.

169. l. Kettősösszetételű stilizált levelekből álló fejléc, alatta: MAS. | Mégis, az Bldog szép füzhez az | uy efsztendő kezdetin. |

¹⁷ A nagyszombati kiadásban nem jelent meg.

¹⁸ A nagyszombati kiadásban nincs meg; helyette a 150. lapon a *Mikért Aegyptusban egy pelikán*, a 152. lapon a *Magasztallak én Istenem* kezdetű ének következik, amelyek a mi kiadásunkban hiányoznak.

¹⁹ A nagyszombati kiadásból hiányzik; helyette a 155. lapon a *Várom Uram Isten fejemre*, a 157. lapon pedig a *Paizsa szegény fejemnek* kezdetű ének következik, amelyek viszont a mi kiadásunkban nem jelentek meg.

²⁰ A nagyszombati kiadásban sem a metszet, sem pedig ez az ének nem jelent meg.

²¹ A nagyszombati kiadásban sem ez a metszet, sem ez az ének nincs meg; helyette a 162. lapon a *Megadja még Isten örömét szívemnek* kezdetű ének következik, amely viszont a mi kiadásunkban nem jelent meg.

²² Ez a metszet és az ének is hiányzik a nagyszombati kiadásból; helyette a 165. lapon a *Mire bánkódot óh te én szívem* kezdetű ének áll, amelyet viszont a mi kiadásunk nem közöl.

Alatta 42×32 mm-es fametszet, amely a betlehemi istállót ábrázolja a szent családdal. A kép baloldalán két pásztor alakja, a bal felső sarokban pedig a három-királyok csillaga. A metszet alatt: IStennek szent Annya, kegyelmed...²³ A verssorok szerint tördelt ének végén a 171. lapon záródísz, ld. a 4. ábrát.

4. ábra. Záródísz az Istenes Énekek bécsi kiadásának 171. lapjáról.

172. l. Kettősösszetételű virágos fejléc alatt: Bóldog Afz-fzonról valo ének.²⁴ | Alatta 36×23'5 mm-es fametszet: a hold-sarlón álló dicsfénnel övezett Mária balkarján a gyermek Jézussal. A kép alatt: MARIA szent Háromfágh leánya | ... A verssorok szerint tördelt ének végén a 175. lapon kétszer két soros liliomos záródísz.

176. l. A cím és a szerző neve virágkeretben: Delicta quis intelligit? ab occultis | meis munda me, & ab alienis parce | fervo tuo. Pfal. 18. | Author Joannes Rimai. | Alatta: MENnyekbē lakozo imadando fölfégh, | ...²⁵ A verssorok szerint tördelt ének végén a 178. lapon szegfűszirmos záródísz két sorban.

179. l. Egy sor stilizált levelekből álló fejléc alatt: Hymnus. | Alatta 59×46 mm-es fametszet, amely az angyali üdvözlést ábrázolja. A kép baloldalán Mária imazsámolyon térdel, jobboldalt az ajtón belépő angyal, baljában jogar, jobb keze fölfelé mutat, feje fölött fény sugarban szálló galamb. A metszet alatt: AVE maris stella, | ... Tengernek fényes Chillagja, | ...²⁶ Az ének verssorok szerint tördelt, szakaszonként váltakozó latin-magyar szöveggel.

182. l. Egy sor stilizált virágokból álló fejléc alatt: Salve Regina. | Alatta 40×31 mm-es fametszet, amely egy félköríves

²³ Sem az ének, sem a metszet nem jelent meg a nagyszombati kiadásban.

²⁴ Ezt az éneket a nagyszombati kiadás metszet nélkül közli.

²⁵ A nagyszombati kiadásban nem jelent meg.

²⁶ A nagyszombati kiadás is közli a 170. lapon, de metszet nélkül.

ablakfülkében, az összetett kézzel imádkozó Máriát ábrázolja. Alatta: *Salve Regina, mater misericordiae...* kezdetű imádság.²⁷

183. l. Azon *Salve Regina*. &c. | Magyarúl. | MEny-orfágnak Királynéja...

185. l. Egysoros szegfűsziromból álló fejléc alatt: *Homo vanitatis fimilis factus est; dies | ejus sicut umbra praetereunt.* | Pfal. 143. | Alatta 58×45 mm-es fametszet. A képen egy pufók kis angyal bal kezével halálfejre, jobb kezével pedig homokórára támaszkodik. A metszet felső részén lebegő szalag felírás nélkül, a kép bal alsó felében pedig virágok láthatók. A metszet alatt: *FLens ego fum genitus...*

186. l. Magyarúl, | *Sírva és fok kinnal Anyám ez világra* | ...

187. l. Virágkeretben ez a cím: *Ipfa dies quandoq; parens; quandoq; noverca est.* | Alatta: *HA az jó fzerenche föl emel valakit,* | ...

188. l. *Fons speculum, gramen, oculis dant alleviamen.* | VAgyon három dolog... Verssorok szerint tördelt ének.

189. l. Virágkeretben ez a cím: *Ut ameris, ama.* | Alatta: *KIvánodé teged valaki fzereffen,* | ... A verssorok szerint tördelt ének a 190. lapon a 8. szakasz első két sorával szakad meg: *Mint az gyümölcstelen fát nem dichir- | hetni, | S' ki ki melegféért az tüzet kereli;* | Alatta az őrszó: *Igy.* — A kötet tehát a 190. lapon csonkán zárul.^{27a}

A leírásból világosan kitűnik, hogy a TELEKI-könyvtárban őrzött BALASSA-kiadvány közeli rokonságban áll ugyan, de nem azonos az 1699. évi nagyszombatiival, hiszen ennél jóval bővebb s metszetanyaga is jóval gazdagabb.²⁸ Nyomáskiegyesítésről vagy hozzákötésről azonban az elmondottak alapján szó sem lehet, minthogy az eltérés a két példány között ívközben a 120. lapon kezdődik. Így tehát semmi sem áll útjában annak, hogy az *Istene éneke*nek a TELEKI-könyvtárban őrzött kötetében ama bécsi

²⁷ Ezt az imádságot a nagyszombati kiadás a 172. lapon fametszet nélkül, csak magyarul közli. Az 1699. évi kiadás ezzel a szöveggel a 172. lapon le is zárul, az utána következő két számozatlan levélen már az énekek lajstroma következik. Tehát hiányoznak belőle mindazok az énekek, amelyek a TELEKI-könyvtár példányának 185. lapján és az utána következő lapokon következnek.

^{27a} Hálás köszönettel tartozom GULYÁS KÁROLYNAK, a TELEKI-könyvtár őrének, aki a leírás, különösen pedig a közölt szövegrészek korrektúráját az eredeti példány alapján elvégezni szíves volt.

²⁸ A nagyszombati kiadás 13 képet tartalmaz, a TELEKI-könyvtár példánya huszonkettőt, ha az ismétlődő metszeteket is figyelembe vesszük: huszonhator.

első edíció egyik példányát lássuk, amelyre a nagyszombati kiadás mint elődjére hivatkozik. Címlap híján kérdés most már, hogy kinél és mikor jelenhettek meg Bécsben a BALASSA-versek.

E probléma megoldásához két eszköz látszott a legcélravezetőbbnek. Az egyik a kiadvány petit kurzívája, amelynek furcsa, kacskaringós szárú v-je és erősen összenyomott ae-je igen jellegzetes (lásd a műmellékleten a 10. képen). A másik ilyen eszköz a könyv illusztrációi. Ez utóbbiak különösen fontosak, mert amíg azonos betűtípuskészlete több nyomdának is lehetett, hiszen ezeket üzemszerűleg öntötték, addig a nyomódúcokat — minthogy fametszetekkel van dolgunk — minden tekintetben azonos formában „gyárilag” több példányban előállítani nem lehetett. Ezen az alapon tehát feltétlenül megállapítható, hogy különböző munkákban megjelent lenyomatok azonos dúcokról készültek-e, vagy sem.

A XVII. század folyamán Bécsben megjelent magyar könyvek között kutatva HAJNAL MÁTYÁS: *Jézus szívét szerető szívek...* című munkájában (RMK. I. 576.), amely 1629-ben RICKHES MIHÁLYNál jelent meg, valóban megtaláltam hat metszetet. Az összehasonlítás folyamán kitűnt, hogy valamennyit a TELEKI-könyvtár BALASSA-kiadványának megfelelő metszeteivel azonos dúcokról nyomták (lásd a műmellékleten a 3., 6., 8., 14., 15., 16. képet). A képek keretein látható töredezők (fehér foltok), vagy például a 8. metszet felső részén középen látható repedés is megvan mindkét kiadvány képein. HAJNAL MÁTYÁS könyvének kinyomatásához RICKHES az említett jellegzetes petit kurzíva típust nem használta, de hogy műhelyében megvolt, az bizonyos. Mindebből kétségtelenné látszik, hogy a TELEKI-könyvtárban őrzött BALASSA-kiadvány RICKHES nyomdájában jelent meg Bécsben.²⁹

RICKHES MIHÁLY 1627-ig FORMICA MÁTÉ bécsi műhelyében dolgozott. Önálló üzemét 1628-ban rendezte be. Halála után (1635) a nyomdát özvegye, MARIA RICKHESIN vezette tovább. 1640-ben az özvegy is meghal, s ettől kezdve fia, RICKHES MÁTÉ áll a nyomda élén 1661-ig. Majd pedig az üzem fennállásának utolsó nyolc esztendejében MÁTÉ özvegye, SUSANNA RICKHESIN

²⁹ A kötet nyomdai kiállítása is kétségtelenné teszi, hogy nem hazai nyomda terméke.

tulajdonában van. Ennek halálával 1669-ben a RICKHES-nyomda végleg megszűnt.³⁰

A RICKHES-nyomda e rövidre fogott története alapján csak annyi látszik valószínűnek, hogy az említett BALASSA-kiadásnak 1669-ig meg kellett jelennie. További kutatásaim során azonban kiderült, hogy HAJNAL MÁTYÁS említett munkája 1642. évi pozsonyi kiadásának (RMK. I. 730.) illusztrációi közül négy képet (lásd a műmellékleten az 5., 17., 18., 20. képet), az ugyancsak Pozsonyban 1650-ben megjelent PÁZMÁNY PÉTER *Imádságoskönyvének* (RMK. I. 836.) illusztrációi közül pedig öt képet (lásd a műmellékleten a 3., 10., 13., 17., 21. képet) a mi BALASSA-kiadványunk metszeteivel azonos dúcokról nyomtak. PÁZMÁNY *Imádságoskönyve* 1674. évi nagyszombati kiadásának (RMK. I. 1171.) pedig ugyancsak öt illusztrációja a miénkkel közös dúcokról készült (lásd a műmellékleten a 3., 7., 11., 21., 23. képet).³¹ Ezenkívül mindhárom itt említett részben pozsonyi, részben nagyszombati kiadványban ama jellegzetes petit kurzíva típus is megtalálható. Az *Istenes énekek* Sajókazán őrzött 1699. évi nagyszombati kiadása egyetlen példányának típusát láttatlanban, sajnos, nem tudjuk meghatározni, de PÁZMÁNY *Imádságoskönyvének* 1674. évi nagyszombati kiadása alapján bizonyos, hogy az említett típus megvolt a nagyszombati nyomdában. Így hát feltehető, hogy azt az *Istenes énekeknek* a bécsi edíció nyomán készült új kiadásánál is felhasználták. Annyi pedig már a fenti összehasonlító leírásból is kétségtelennek látszik, hogy valószínűleg valamennyi illusztrációját a bécsi kiadásával azonos dúcokról nyomták (lásd a műmellékleten a 2—13. képet).

Az eddigi eredményt összegezve, tehát 1642-ben a bécsi eredetű nyomódúcok már Pozsonyban voltak, 1674-ben pedig ugyanezeket a nagyszombati nyomda használja.

A nagyszombati nyomda története világot vet arra a kérdésre, hogy a bécsi eredetű metszetek és a típus is mi módon ke-

³⁰ ANTON MAYER: Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882. Wien, 1883. I. köt. 225—230., 265—270., 283—286. l.

³¹ SZABÓ KÁROLY PÁZMÁNY *Imádságoskönyvének* 1674. évi kiadását csak a nyomdai kiállításból ítélve tartja nagyszombati terméknek, holott bizonyos, hogy az, mert az ajánlás végén világosan ott áll, hogy a könyvet HÉDERVÁRI KATÁNAK ajánlja „A Nagyszombati könyvnyomtató”.

rült a nagyszombati akadémiai, a későbbi egyetemi nyomda birtokába. Köztudomású, hogy a nagyszombati nyomda felszerelését 1621 után valószínűleg a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György-féle felkelések miatt Pozsonyba telepítik át. Ismeretes az is, hogy PÁZMÁNY 1635-ben megalapítja a nagyszombati egyetemet. A város most már nem maradhat nyomda nélkül s a nagyszombati jezsuiták nyomdájukat visszakövetelik Pozsonytól. Hosszas huzavona után 1639-ben a nyomda valóban visszakérül Nagyszombatba. A pozsonyi jezsuitákat természetesen érzékenyen érinti a Nagyszombatnak átadott betűanyag elvesztése. Érthető, hogy a hiányt valamiképen pótolni igyekeznek.

„1610. szeptember 25-én egy fiatal tisztviselő lép a magyar királyi udvari kamara szolgálatába, mint kamarai titkár, aki azonban Pozsonyból (mert itt működik) csakhamar Bécsbe kerül a magyar királyi udvari kancelláriához, ahol királyi titkár lesz. A XVII. század első felében kiadott címeresleveleken, királyi privilégiumokon gyakran láthatni aláírását, egyébként azonban jelentős politikai vagy egyéb szerepet ez a férfiú nem játszik, csak hűséges, jó tisztviselő és semmi több. Ez a férfiú Ferenczffy Lőrinc volt, aki a mi szempontunkból azért nevezetes, mert saját pénzén nyomdát is szerez magának, amelyen többek közt állami támogatással országgyűlési törvénycikkeket, meg más egyéb műveket is kinyomat. E nyomdát, amelyet az említett támogatás alapján tévesen az ország nyomdájának tartanak s amely természetesen Bécsben működik, Lippay György esztergomi érsek, aki egyszersmind királyi kancellár is, megveszi s 1640-ben Ferenczffy halála után a pozsonyi jezsuita kollégium, de főleg páter Némethi Jakab, a pozsonyi jezsuiták nyomdai prefektusának kérelmére a megnevezett kollégiumnak engedi át.”³²

Így került FERENCZFI³³ nyomdai felszerelése a pozsonyi jezsuitákhoz. Hogy a FERENCZFI-féle nyomda Bécsben hol működött, erről nyomdászattörténeti irodalmunkban semmiféle adatot sem találtam. HAJNAL MÁTYÁS: *Jézus szívét szerető szívek*... című könyvének 1629. évi első bécsi, valamint második pozsonyi kiadása ajánlásából kiindulva talán sikerül — legalább is 1629-

³² IVÁNYI BÉLA—GÁRDONYI ALBERT—CZAKÓ ELEMÉR: A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története, 1577—1927. Budapest, 1927. 40—41. l.

³³ Egykorú emlékekben a nevét mindig így találtam.

től kezdve — FERENCZFI nyomdájának működési helyét közelebbről meghatározni. HAJNAL könyvének 1629. évi bécsi kiadásában az ajánlást maga FERENCZFI LÖRINC írta GRÓF ESTERHÁZY MIKLÓS nádor nejéhez, GRÓF NYÁRI KRISZTINÁHOZ. Sőt az ajánlás után FERENCZFI címerét is lenyomatták. A pozsonyi könyvnyomtató pedig 1642-ben ajánlásában megjegyzi, hogy HAJNAL munkáját GRÓF NYÁRI KRISZTINA nyomatta ki „Bécben közel tizenkét esztendővel ez előtt Ferentzfi Lörintz által“. HAJNAL MÁTYÁS művének első kiadása azonban a címlap tanúsága szerint 1629-ben RICKHES MIHÁLY műhelyében jelent meg Bécsben. Mindebből úgy látszik, hogy a FERENCZFI-féle nyomda, amióta RICKHES MIHÁLY önálló műhelyét berendezte (1628), valószínűleg RICKHESNél nyert elhelyezést vagy neki volt bérbeadva³⁴ s ez a magyarázata annak, hogy a RICKHES által HAJNAL munkájának kinyomatásához használt betűkészlet és nyomódúcok, amelyek egy része nyilván FERENCZFI tulajdona volt, ennek halála után hogyan került a pozsonyi jezsuiták birtokába.³⁵ Így vált lehetővé, hogy 1642-ben HAJNAL művének képanyagát részben az eredeti dúcokról nyomhatták le Pozsonyban.

A pozsonyi jezsuita nyomda, amint már említettük, más nyomtatványaihoz is felhasználta a FERENCZFI-féle betű- és képanyagot. Egy szép napon azonban — amint a nyomda történetének szerzői írják — „nem tudni milyen jogcímen a nagyszombati kollégium — különösen pedig Palkovich Márton rektor —, szintén magának követeli“ a FERENCZFI-féle nyomdai felszerelést. „Egészen természetes, hogy ebből megint csak viszály támad és a két rendház levelez, memorandumoz, vitatkozik, míg végre 1662-ben, a nagyszombati kollégium kérelmezésére, továbbá pater Wesselényi Miklósnak a Ferenczffy-féle betűanyagról a pozsonyi rektornak adott s a nagyszombatiakra nézve kedvező véleménye alapján és Pizzoni Ferenc jezsuita provinciális engedélyével,

³⁴ Különben is alig hihető, hogy maga FERENCZFI könyvnyomtatással foglalkozott volna.

³⁵ A FERENCZFI-féle betűanyag hiányát, úgylátszik, a RICKHES-nyomda is megérezte, s valószínűleg ezzel függ össze, hogy miért kellett RICKHES MÁTYÁS fiának, MÁTÉNAK, 1641-ben a típusokat felfrissítenie, kiegészíteni és újakat beszereznie. ANTON MAYER ezt a tényt meg is említi (i. m. 265—270. l.), csak éppen arra nem tud felelni, hogy mi okból történt, t. i. a FERENCZFI-féle anyag kiszakításáról nem tudott.

pater Tattay István pozsonyi rektor Juranich Márton nagyszombati rektornak és Juul Gábor ugyanottani nyomdai prefektusnak a vitás betűanyagot minden további nélkül átengedi. . .³⁶ A FERENCZFI-féle betűk, klisék és dúcok tehát 1662-ben tovább vándorolnak Nagyszombatba. A pozsonyi és nagyszombati jezsuiták között a vita ugyan még az átszállítás után tovább folyik, 1663 elején azonban a pozsonyiak kénytelenek belenyugodni abba, hogy az egész Pozsonyból Nagyszombatba vitt felszerelés ott is maradjon. A nagyszombatiak élnek is vele, amint ezt az 1662 utáni nyomtatványaik közül PÁZMÁNY *Imádságoskönyvének* 1674. évi kiadása is bizonyítja. Így vált tehát lehetségessé, hogy 1699-ben a BALASSA-versek Nagyszombatban a — tudomásom szerint először — HAJNAL MÁTYÁS könyvében lenyomatott képekkel jelenhettek meg.

A dúcok vándorlását nyomon kísérve kétségtelen, hogy a TELEKI-könyvtárban őrzött *Istenes énekek* bécsi kiadásának 1640 előtt kellett megjelennie. DÉZSI LAJOS az 1699. évi nagyszombati kiadás címlapjáról általunk is idézett megjegyzés alapján a bécsi kiadást felveszi ugyan a BALASSA-kiadványok sorába (a 8. helyen), de mivel példányt nem látott belőle, megjelenésének időpontját az 1650—60-as években jelöli meg.³⁷ Az elmondottak után DÉZSI feltevése helyesbítésre szorul. Egyúttal azonban DÉZSINEK az első BALASSA-kiadásokról szóló egész elméletét is revízió alá kell vennünk.

DÉZSI elméletét az 1677. évi kolozsvári kiadás előszavára alapítja, amelyben a következő sorok állnak: „Balasi Balintnak Istenes Eneki . . . Rimai Janos ékes Enekivel annyira edgyűvé voltak elegyedvén, az elébbi Bártfai, Lőcsei, sőt még a' Váradí első kibocsátásban-is . . .“ Ebből DÉZSI azt következteti, hogy az első kiadás Bártfán jelent meg. Egy csonka bártfai kiadást valóban ismerünk, „de ezt nem tehetjük meg első kiadásnak“. „Igaz ugyan, hogy ráillik a fennmaradt előszó jellemzése, tudniillik benne a BALASSA és RIMAY énekei csakugyan össze vannak zavarva, de az azonosítás ellen is fontos okok szólnak. Nevezetesen az 1665-iki kassai (legrégibb címlapos) kiadás címe azt mondja,

³⁶ IVÁNYI BÉLA—GÁRDONYI ALBERT—CZAKÓ ELEMÉR i. m. 41. l.

³⁷ BALASSA BALINT Minden Munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta DR. DÉZSI LAJOS. Budapest, 1923. I. köt. CXXIII. l.

17. kép.

18. kép.

19. kép.

20. kép.

Az Istenes Énekek bécsi kiadásának illusztrációi.

ENEKEK. 179

Hymnus.

A Ve maris stella,
 Dei mater alma,
 Atque semper Virgo,
 Felix calis porta.
 Tengetnek fényes Chillagja,
 Eädvöz-légy Christus szent Anyja.
 Szü.

21. kép.

182 ISTENES

Salve Regina.

S Alve Regina, mater misericordia; Vita,
 dulcedo, & spes nostra salve. Ad te cla-
 mamus exules filij Eve. Ad te suspiramus go-
 mentes & stentes in hac lacrymarum Gal-
 le. Eja ergo advocata nostra, illos tuos
 misericordes oculos ad nos converte. Et
JESUM benedictum fructum Ventrus tui
 nobis post hoc exilium ostende. O clemens,
 o pia, o dulcis Virgo Maria.
 ✕. Ora pro nobis sancta Dei genitrix.
 ✕. Ut digni efficiamur promissionibus
 Christi. Ore-

22. kép.

ENEKEK. 185

Homo vanitati similis factus est; dies
 ejus sicut umbra praetercunt.
 Psal. 143.

F Lens ego sum genitus, celebrantur su-
 nera sicut
 Transacta, innumeris Vita fuit la-
 crima.

23. kép.

Az Istenes Enekek bécsi kiadásának illusztrációi.

hogy »Most újonnan sok kedves Enekekkel, Pecseli K. Imrenek istenes Enekivel megbővítettett«. PÉCZELI KIRÁLY IMRE énekei a bártfai csonka kiadásban szintén benne vannak, tehát ezt is meg kellett előzni egy olyan kiadásnak, melyben kevesebb ének volt s amelyből a PÉCZELI K. IMRE énekei is hiányoztak. Ez lehetett az első (bártfai) kiadás, mely 1632—5 körül jelenhetett meg. Ma ennek egy példányát sem ismerjük.³⁸ De miért 1632—35 körül — hacsak azért nem, mert előbb nem jelenhetett meg?! Tudniillik a PÉCZELI K. IMRE verseivel megtoldott bártfai kiadás szempontjából semmi okunk sincs feltételezni, hogy az első bártfai kiadás ilyen korán jelent volna meg. KLÖSS neve 1598—1657-ig szerepel a bártfai nyomtatványokon, tehát az 1. és 2. bártfai kiadás megjelenésének határa 1632—1657 között meglehetősen tág keretek között mozog. Mérlegelve azonban az 1677. évi kolozsvári kiadás bevezetése szerint a kibocsátás sorrendjét, alig kételkedhetünk abban, hogy BALASSA verseinek első *hazai* kiadása Bártfán jelent meg, csak éppen a DÉZSI által feltételezett időpontot véljük túl korainak, amennyiben az említett második bártfai, löcsei és váradi első kiadás szempontjából semmi akadálya sincs annak, ha az első bártfai kiadás megjelenésének évét az 1630-as évek végére vagy az 1640-es évek elejére tesszük. Már csak azért is, mert lehetetlen teljes bizonyossággal azt állítani, hogy az első bártfai kiadás egyszersmind az összes BALASSA-kiadványok között is a legelső. Arra nézve ugyanis semmiféle adatunk sincs, hogy a BALASSA—RIMAY-versek kéziratosa másolata hogyan került a bártfai nyomdához, s egyáltalán kérdéses, vajjon a bártfai első kiadás valóban közvetlenül kéziratról készült-e.

Másképpen áll azonban a helyzet a mi bécsi kiadásunkkal.

DÉZSI többek között két levelet is idéz annak bizonyítására, hogy BALASSA és RIMAY versei 1632 előtt nem jelenhettek meg nyomtatásban. Nos, hát az első levélben, amelyet RÁDAI ANDRÁS 1629. március 25-én írt RIMAYNAK, e sorok olvashatók: „Küldje fel Kegyelmed az virtusról componált énekét Ferenczfi uramnak. Ezeket az énekeket, kik MadácZ Gáspár uramnál vol-

³⁸ DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliográfiája. Budapest, 1905. 6. l.

tak, minden argumentomival, úgy mint harminczhétnek kell lenni, jó corrigálással ha Kegyelmednek tetszenék, egy csomóban ki kellene nyomtattatnunk az Kegyelmed emlékezetire, s méltó és érdemesek is arra, mindeniket által olvasván és írván, az mint tudom immár, kár, hogy egyet együl mást akképen vétkeken vesztegetnek, bár magamra bízna Kegyelmed a véghez vitelét. Kegyelmed akarátját adja tudtomra, és melyik könyvnyomtató betűit javallaná inkább³⁹. Az pedig köztudomású irodalomtörténeti tény, hogy RIMAY készült BALASSA verseinek kiadására. Valószínű, hogy a versek egy kéziratos másolatát vagy maga RIMAY, vagy talán RÁDAI ANDRÁS valóban felküldte Bécsbe FERENCZFI LÖRINC-nek, mert másképp alig képzelhető el, hogy az *Istenes énekek* Bécsben a FERENCZFI-féle betűk és dűcök felhasználásával RICKHES nyomdájában megjelenhettek volna.

A másik DÉZSI által idézett levelet nem sokkal RIMAY halála után 1631 decembere körül MADÁCH GÁSPÁR írta: „Akarnám, ha Kegyelmed az mi szegény istenben elnyugodott Rimay János atyánkfiának néminémő jó híre, neve s írásának világosítására való terjedezést és élemedést adhatna s támaszthatna, s izzasztó elméjéből való írásának munkája feledségbe semmi se ne jutna országunkban...“⁴⁰ Kinek szólt a levél, nem tudjuk, de nem lehetetlen, hogy FERENCZFI LÖRINC-hez intézte MADÁCH GÁSPÁR. Annyi mindenképen bizonyos belőle, hogy az *Istenes énekek* bécsi kiadása sem jelenhetett meg 1632 előtt. Minthogy pedig FERENCZFI neve a kancelláriai okleveleken 1637-ben még szerepel, halálának évét 1638-ra vagy 1639-re kell tennünk. Nyomdai felszerelése azonban már 1640-ben mindenképen Pozsonyban volt. Az pedig nem valószínű, hogy az *Istenes énekek* FERENCZFI halála után hagyták volna el a sajtót, vagyis a bécsi BALASSA-kiadásnak még FERENCZFI életében, 1632—1638 között kellett megjelennie. De a korhatárt még jobban megsűkíthetjük, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy RICKHES MIHÁLY 1635-ben meghal, s míg az öreg RICKHES idejében a nyomda szép számmal vet piacra könyveket, amelyek között több ma-

³⁹ DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája. Budapest, 1905. 5. l.

⁴⁰ U. o.

gyarnyelvű kiadványa ismeretes, addig 1636—40-ig, tehát az özvegy vezetése alatt álló RICKHES-műhely termése erősen megcsappan, magyarnyelvű könyvet pedig ezidőben egyáltalán nem nyomtatott. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a BALASSA-énekek bécsi kiadásának 1632—1635 között, tehát még RICKHES MIHÁLY életében, kellett napvilágot látnia.

Az 1699. évi nagyszombati kiadás címlapján „A Bécsi első Editió“-ra hivatkozik, mint elődjére. Mi értelme lehet itt az „első“ jelzőnek? Egyáltalán nem valószínű, hogy a század folyamán Bécsben több BALASSA-kiadás jelent volna meg, ilyenről az irodalom sem tud. A „bécsi első editió“-nak csak egyféle magyarázatát adhatjuk, tudniillik, hogy az Istenes énekek valamennyi kiadása közül a legkorábbi volt, ami a bécsi kiadás fent vázolt megjelenési időpontjával is teljesen egybevág.

Föltehetnők a kérdést, vajjon az 1677. évi kolozsvári kiadás előszava, amely az úgynevezett „rendezetlen“ BALASSA-kiadványok megjelenési helyét sorolja fel, miért nem emlékezik meg a bécsi kiadásról? Mert hiszen a bécsi is „rendezetlen“ de egészen másképpen az, mint például a bártfai második vagy a kassai 1665. évi kiadás! Az énekek rendje a bártfaiban a 83. lapig, a bécsiben a 42. lapig (a *Segély meg engemet* kezdetű énekig) azonos, ezentúl azonban a két kiadás erősen eltér egymástól. A bécsi kiadásból igen sok olyan BALASSA- és RIMAY-féle ének hiányzik, amely a bártfai és a többi hazai kiadásban megjelent. A bécsi kiadás ráánkmaradt példányának még így csonkán is csaknem a felét kifejezetten katolikus jellegű énekek és imádságok töltik ki. Az 1677. évi kolozsvári előszóíró — ha egyáltalán ismerte a bécsi kiadást — semmiképpen sem tekinthette azt a maga kiadványa „rendezetlen“ elődjének. Ha nem egyébként, akkor kifejezetten katolikus volta miatt sem. Így hát az előszóíró negatív állásfoglalásának a bécsi kiadás elsőségét bizonyító érvekkel szemben jelentősége nincs.

Az *Istenes énekeknek* a TELEKI-könyvtárban őrzött példánya tehát nemcsak az első illusztrált BALASSA-kiadás, hanem egyszersmind a BALASSA-kiadványok sorában is a legelső s éppen ezért valamennyi eddig ismert ráánkmaradt között a legrégebb, amely a FERENCZFI-féle betűk és dúcok felhasználásával a bécsi

RICKHES-nyomdában jelent meg, minden valószínűség szerint 1632 és 1635 között.

A TELEKI-könyvtár az *Istenes énekek* bécsi kiadásának megőrzése révén ismét egy nagyjelentőségű emlékkal ajándékozta meg az irodalomtörténetet, amelynek segítségével, úgy hisszük, sikerült a BALASSA-kiadványok elsőségének régóta vajdó problémáját megoldani.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

INHALTSANGABE.

Béla Varjas: *Die erste Ausgabe der religiösen Gedichte Bálint Balassa's.* Im Besitze der Teleki-Bibliothek zu Marosvásárhely befindet sich eine illustrierte Ausgabe der Balassa-Gedichte. Sie zeigt inhaltlich und typographisch enge Verwandtschaft mit jener von Nagyszombat 1699. (In der Radvanszky-Bibliothek zu Tibolddaróc, Comitat Borsod, Ungarn.) Aus dem Exemplar unserer Balassa-Ausgabe fehlt das Titelblatt und ungefähr der letzte Bogen. Auf grund der Holzstiche (vgl. Hajnal Mátyás: *Jézus szívét szerető szívek* . . . Bécs 1629. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Bd. I. S. 257. Nr. 576.) und Schrifttypen konnte festgestellt werden, dass diese Ausgabe aller Wahrscheinlichkeit nach in Wien bei Michael Rickhes um 1632—35 erschienen sei, und zwar mit jenen Typen und Holzschnitten, deren Besitzer Lőrinc Ferenczfi war.

Dieses Druckmaterial wurde in der Rickhes-Werkstatt jahrelang verwendet und vom Kanzler und Fürstprimas György Lippay angekauft und nach dem Tode Ferenczfi's im Jahre 1640 dem Jesuitenkolleg zu Pozsony überlassen. Im Jahre 1662 wandern diese Typen und Holzschnitte in die Druckerei des Jesuitenkollegs zu Nagyszombat. So erklärt sich, dass die Ausgabe von 1699 in Nagyszombat und dieselbe von 1632—35 aus Wien mit den gleichen Holzschnitten erschienen sei.

Aus dem Briefe, datiert 1629 András Rádai's an János Rimai, dem Behüter der Balassa-Gedichte, geht hervor, dass Rimai mit Ferenczfi in Verbindung stand und wahrscheinlich noch er selbst die Gedichte zwecks Ausgabe Ferenczfi zukommen liess.

Die nun vorgefundene Balassa-Ausgabe entkräftet die Annahme Lajos Dézsi's, dass die erste Balassa-Ausgabe in Bártfa in den Jahren 1632—35 erschienen sei. Die erste Bártfaer Ausgabe, erschienen um 1640, kann aber auf Grund der obigen Angaben weiterhin als die erste *ungarländische* Ausgabe betrachtet werden.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke.

- I. Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeum
ősnymtatványai. Budapest, 1895. (Elfogyott.)
- II. Dr. Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum
könyvtárának címereslevelei. I. kötet. Budapest,
1904. Ára 12 pengő
II. kötet 1—2. füzet. Budapest, 1923—30.
Ára 20 pengő.
III—VI. kötet. Sajtó alá rendezte Dr. Czobor
Alfréd, kiadta Dr. Áldásy József. (Kapható könyv-
kereskedésekben.)
- III. Dr. Gulyás Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum
könyvtárában lévő Aldinák. Budapest, 1908.
Ára 2 pengő.
- IV. Dr. Gulyás Pál: Magyar szépirodalom idegen
nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum könyv-
tárában. Budapest, 1917. — Függelék. 1920.
Ára 10 pengő.
- V. Kereszty István: Hírlapok és folyóiratok
1867-ig. Budapest, 1916. Ára 3 pengő.
- VI. Iscz Kálmán: Zenei levelek a Magyar Nemzeti
Múzeum könyvtárában. Budapest, 1912—1924.
I. 1—3. füzet. Ára 9 pengő.
- VII. Akantisz Viktor: A Todoreszku-Horváth-könyv-
tár. Budapest, 1922. Ára 6 pengő.
- VIII. Dr. Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi
István könyvtára. Budapest, 1923. Ára 4 pengő.
- IX. Dr. Váczy János és Rédeyné dr. Hoffmann
Mária: Irodalmi Levelestár. I. kötet. Budapest,
1923. Ára 5 pengő.
- X. Végh Gyula: Rariora et Curiosa gróf Apponyi
Sándor gyűjteményéből. Budapest, 1925.
Ára 3 pengő.
- XI. Végh Gyula: Régi magyar könyvkötések rajzai
az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest,
1936. Ára 4 pengő.